

Larysa Leszczenko

Kształtowanie się systemu ochrony praw człowieka w państwach poradzieckich w okresie transformacji ustrojowej

Wschodnioznawstwo 5, 137-163

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Larysa Leszczenko

Kształtowanie się systemu ochrony praw człowieka w państwach poradzieckich w okresie transformacji ustrojowej¹

Michael Freeman i David Forsythe skłonni są uważać, że decydującym czynnikiem wpływu na poprawę sytuacji w dziedzinie ochrony praw człowieka w końcu XX stulecia w wielu państwach świata, w tym także w Europie Środkowej i Wschodniej, był czynnik polityczny a nie prawny. Uznają oni także, że:

dominujący we współczesnym świecie problem praw człowieka polega na rozłamie pomiędzy ideałami i prawem dotyczącym praw człowieka z jednej strony, a rzeczywistością brutalnych naruszeń tych praw z drugiej. Przyczyny tego rozłamu nie są prawne czy kulturowe, ale przede wszystkim polityczne i ekonomiczne².

Zmiany systemowe w państwach poradzieckich miały wymiar polityczny, gospodarczy oraz społeczno-kulturowy³. Normatywny poziom tych zmian zawierał cechy modernizacyjne, jednak w rzeczywistości często miały one charakter fasadowy. Rosyjska badaczka Swietłana Głuszkowa podkreśla, że w ostatnich latach istnienia ZSRR w społeczeństwie panowała paradoksalna sytuacja: z jednej strony zaczęły postępować procesy demokratyzacji, urzeczywistnienie idei praw człowieka, państwa prawa, przy równoległym zachowaniu tendencji totalitarnych⁴. W opublikowanych w 1990 r. rozważaniach na temat zmian na terenie upadającego ZSRR Aleksander Sołżenicyn zauważał: „Zegar komunizmu swoje odbił, jednak jego betonowa budowla jeszcze nie runęła, i obyśmy, zamiast wyzwolenia, nie zostali zgniecionymi pod jego gruzami⁵”.

¹ Artykuł stanowi część szerszych rozważań zawartych w monografii: L. Leszczenko, *Instytucja ombudsmána w państwach poradzieckich. Geneza – status prawny – rozwój*, Warszawa 2011.

² M. Freeman, *Prawa człowieka*, Warszawa 2007, s. 159.

³ Zob.: R. Kuźniar, *Pozimnowojenne dwudziestolecie 1989-2010. Stosunki międzynarodowe na przełomie XX i XXI wieku*, Warszawa 2011, s. 63-68.

⁴ Zob.: С. Глушкова, *Права человека в России. Теория, история, практика*, Москва 2004, с. 277.

⁵ А. Солженицын, *Как нам обустроить Россию. Посильные соображения*, „Комсомольская правда“ 18 сентября 1990, специальный выпуск, с. 2.

Początki transformacji ustrojowej na obszarze poradzieckim wywodzą się z epoki gorbaczowowskiej. Podkreślanie przez M. Gorbaczowa wartości ogólnoludzkich i zwrócenie uwagi na konieczność reformowania Związku Radzieckiego przyczyniło się do rozpoczęcia otwartych dyskusji na temat stanu państwa, poszanowania praw jednostki oraz modernizacji kraju. Odbierane pozytywnie przez zachodnich obserwatorów zachodzące zmiany w retoryce politycznej ZSRR nie były tożsame z chęcią wprowadzenia zmian demokratycznych. Krwawe tłumienie protestów w republikach związkowych świadczyło o funkcjonowaniu wciąż represywnego państwa oraz chęci zachowania przez elitę polityczną systemu radzieckiego. W kwietniu 1989 r. miały miejsce masowe demonstracje w stolicy Gruzji Tbilisi, w trakcie których wysuwano postulaty dotyczące uzyskania niepodległości dla kraju. Największą aktywność przy tym wykazywali studenci. Pokojowe protesty zostały stłumione przy pomocy wojska, w wyniku których zginęło 19 osób⁶.

Masowe protesty przeciwko ustrojowi radzieckiemu i domaganie się przywrócenia suwerenności miały miejsce na Litwie, w Estonii i na Łotwie. Litwa była pierwszym państwem poradzieckim gdzie został ogłoszony akt przywrócenia suwerenności, wydarzenie to miało miejsce 11 III 1990 r. W październiku 1990 r. miały miejsce protesty studenckie w stolicy Ukrainy, tzw. „studencka rewolucja na granicę“, w trakcie których domagano się m.in. nacjonalizacji majątku partii komunistycznej, niedopuszczenia do podpisania nowego porozumienia w ramach ZSRR, wyborów do Rady Najwyższej na podstawie wielopartyjności, odwołania przewodniczącego Rady Ministrów USRR. Prawie wszystkie wymogi studentów zostały spełnione, jednak wobec organizatorów protestów rozpoczęły się prześladowania i aresztowania.

Ruchy społeczne na rzecz praw człowieka oraz inicjatywy obywatelskie, działające w większości republik związkowych, rozpoczęły oddolne zmiany w społeczeństwie. Represje i prześladowania przez władzę działaczy podziemnych organizacji pozarządowych na terenie ZSRR z początku lat 80. XX w. spowodowały zawieszenie działalności wielu z tych organizacji, na co zwrócił uwagę Aleksander Daniel. Jednak gorbaczowska *pieriestrojka* przyczyniła się do błyskawicznego odrodzenia ogromnej ilości organizacji społecznych, klubów, ruchów, które – według A. Daniela – nazywano nieprecyzyjnie i nietrafnie – „organizacjami nieformalnymi“. Przedstawiciele tysięcy „organizacji nieformalnych“ z przełomu lat 80. i 90. XX w. skupiali się wokół konkretnych problemów politycznych, społecznych, ekologicznych, gospodarczych i kulturalno-oświatowych⁷. Dynamiczny rozwój organizacji pozarządowych w Rosji trwał do początku XXI w.; było ich wówczas ok. 30 tys., a uczestniczyło w nich około miliona osób. Z usług świadczonych przez organi-

⁶ W. Materski, *Gruzja. Historia państw świata w XX wieku*, Warszawa 2000, s. 225-227.

⁷ А. Даниэль, *Очерк истории правозащитного движения в СССР и России*, [w:] *Правозащитное движение в России. Коллективный портрет*, Ю. Джибладзе, М. Санникова, Ш. Шиффер (ред.), Москва 2004, с. 32-33.

zacje pozarządowe korzystało ok. 20 mln osób rocznie⁸. Mimo dużego wzrostu liczby takich organizacji w pierwszym dziesięcioleciu transformacji systemowej w Federacji Rosyjskiej i zaangażowaniu zauważalnej liczby osób w ich działalność, w epoce jelicynowskiej NGOs odgrywały mało zauważalną rolę w społeczeństwie, miały także słaby wpływ na decyzje podejmowane przez władzę⁹. Ukraiński działacz na rzecz praw człowieka Eugeniusz Zacharow również zwrócił uwagę, że w drugiej połowie lat 80. XX w. na Ukrainie rozpoczął się aktywny post-dysydencicki ruch na rzecz niepodległości kraju jako inicjatywa oddolna, w której uczestniczyli przedstawiciele różnych warstw społecznych¹⁰. Po upływie kilkunastu lat ukraińskie organizacje pozarządowe, szczególnie pełniące funkcje kontrolerów społecznych, nie zajęły jednak ważnego miejsca w społeczeństwie, jednoznacznie wskazującego na ich siłę. Powodem powyższej sytuacji – według Zacharowa – jest tak niezrozumienie przedstawicieli władzy priorytetów społecznych, jak i słabość samego społeczeństwa obywatelskiego oraz jego słaby rozwój instytucjonalny¹¹. Dwudziestolecie transformacji systemowej na obszarze poradzieckim okazało się zbyt krótkim okresem czasu, aby sektor pozarządowy mógł zająć znaczące miejsce w społeczeństwach posttotalitarnych. Tylko w nielicznych krajach poradzieckich ingerencja państwa w sektor pozarządowy jest nieznacząca (Gruzja, Mołdowa, Ukraina), natomiast zdecydowanie przeważa liczba państw, gdzie funkcjonowanie organizacji społecznych jest regulowane przez restrykcyjne przepisy prawne, a nierzadko działacze tych organizacji są prześladowani za próbę krytyki władzy (Azerbejdżan, Białoruś, Federacja Rosyjska, Uzbekistan).

Znany uczony i obrońca praw człowieka Andriej Sacharow w 1988 r. zaprezentował najważniejsze postulaty, spełnienie których powinno było nastąpić w czasie zainicjowanej przez Gorbaczowa *pieriestrojki*. Zaliczył do nich, m.in. *glasnost* jako podstawę tworzenia w państwie klimatu moralnego; sprawiedliwość społeczną; humanizację systemu penitencjarnego zgodnie z normami międzynarodowymi; zniesienie kary śmierci; stworzenie warunków gospodarczych i prawnych sprzyjających rozwojowi inicjatyw, postępowi technicznemu, elastycznemu reagowaniu na koniunkturę gospodarczą; zagwarantowanie prawa własności prywatnej do ziemi; otwartość państwa jako jednego z warunków zaufania międzynarodowego i bezpieczeństwa; prawo do wyboru miejsca zamieszkania; rozbicie i skrócenie terminu

⁸ Ibidem.

⁹ Tak ocenił znaczenie organizacji pozarządowych A. Daniel, zob.: А. Даниэль, *Очерк истории правозащитного движения в СССР и России, op.cit.*

¹⁰ Zob.: Є. Захаров, *Дисидентський рух на Україні (1954-1987)*, <http://khp.org/archive/index.php?id=1256737855> (5 X 2011); Б. Захаров, *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987)*, Харків 2003.

¹¹ Zob.: Є. Захаров, *Громадський контроль і права людини*, <http://khp.org.index.php?id=1261552395> (23 XII 2009).

obowiązkowej służby wojskowej¹². Realizacja części sacharowskich postulatów zajęła stosunkowo długi okres czasu społeczeństwu poradzieckim, niektóre z nich nie zostały zrealizowane do dziś.

W rozważaniach Charłęgo Tylly dotyczących stanowienia demokracji w państwach postsocjalistycznych, została zwrócona uwaga, że:

w przypadku Rosji, wojny Jelcyna i Putina na Północnym Kaukazie oraz tłumienie przez władze głosu opozycji sprawiły, że trapiiony problemami kraj wycofał się z częściowej demokratyzacji, którą w latach osiemdziesiątych zainicjował Michał Gorbaczow. Jelcyn i Putin skupili się na odbudowie wewnętrznej siły państwa i jego pozycji w świecie. Na ołtarzu tych celów złożyli wolności obywatelskie czy też, ogólnie biorąc, demokrację. Putin wykorzystał państwowy nadzór nad zasobami ropy i gazu do oderwania działań rządu od zgody powszechnej. W rosyjskiej polityce publicznej istotną rolę zaczęły odgrywać nierówności klasowe i etniczne, w obliczu widomego pogorszenia ochrony, zmniejszenia szerokości, upadku równości i zawężenia wzajemnie zobowiązujących konsultacji obywatele rosyjscy jeszcze bardziej zdecydowanie oddzielili nadszarpnięte sieci zaufania od polityki publicznej¹³.

W państwach poradzieckich zostały podjęte próby skopiowania z demokracji zachodnich systemu demokratycznego państwa prawa, przyzwolenia na funkcjonowanie NGOs oraz przejścia do gospodarki rynkowej, jednocześnie nie doszło do wymiany elit politycznych, zachowany został także stary system zarządzania. Retoryka reformatorów politycznych epoki poradzieckiej obfitowała w nowo brzmiące pojęcia, które przyciągały uwagę społeczeństwa posttotalitarnego: rządy prawa, państwo prawa, trójpodział władzy, pluralizm ideologiczny, prawa człowieka, gospodarka rynkowa, prywatna własność. Jednak, jak zauważają ukraińscy badacze, niewielu zwolenników wartości zachodnich potrafiło z przekonaniem i znajomością tematu wytłumaczyć istotę i specyfikę demokracji zachodniej, która jest oparta o zasady religii chrześcijańskiej, zasady filozofii epoki Oświecenia oraz o kapitalistyczny system gospodarczy. Nie było także odpowiedniego zrozumienia w środowiskach elit politycznych specyfiki funkcjonowania państwa demokratycznego o federacyjnym i unitarnym ustroju oraz o różnych formach rządów – prezydenckim, półprezydenckim lub parlamentarnym. Jedyne powierzchowna znajomość powyższych kwestii nie sprzyjała sprognozowaniu ewentualnych przeszkód w trakcie adaptacji zachodnich instytucji społeczno-politycznych oraz wartości w politycznej przestrzeni państw posttotalitarnych, nie zostały także jasno określone możliwości,

¹² Do postulatów A. Sacharowa, zawartych w pracy *Konieczność przebudowy (Неизбежность перестройки)*, odwołuje się w swojej monografii znana rosyjska badaczka Swietłana Głuszkowa. Zob.: С. Глушкова, *Права человека в России. op.cit.*, c. 276-277.

¹³ C. Tylly, *Demokracja*, Warszawa 2008, s. 65-66.

mechanizmy i instrumenty, jak zresztą i minimalne terminy osiągnięcia określonych celów¹⁴.

Opinie badaczy i ekspertów z państw poradzieckich wskazujące na niepowodzenie zmian transformacyjnych nie są pojedyncze. Gruziński politolog Georgre Tarkhan-Mouravi wskazuje, że dążeniom do suwerenności w Gruzji nie towarzyszyły umiejętności zarządzania skomplikowanymi procesami przez elitę polityczną, mimo tego, że wszyscy liderzy polityczni zapewniali o swoim przywiązaniu do wartości demokratycznych oraz gospodarki rynkowej. Spadek totalitarny zbyt głęboko zakorzenił się w kulturze politycznej, co zauważalnie hamowało procesy demokratyzacji w państwie¹⁵. Warto przypomnieć, że pierwsze powszechne wybory prezydenckie na obszarze poradzieckim odbyły się właśnie w Gruzji, w maju 1991 r. Prezydent suwerennej Gruzji Zwiad Gamsachurdia wywodził się ze środowisk intelektualistów gruzińskich, był działaczem i przewodniczącym Grupy Helsińskiej, jednak po objęciu urzędu prezydenta zajął stanowisko skrajnie nacjonalistyczne, głosił poglądy dalekie od zasad dotyczących poszanowania podstawowych praw i wolności człowieka.

Obecny prezydent kraju Micheil Saakaszwili, to z kolei polityk młodego pokolenia, który studiował w USA i w Europie Zachodniej, m.in. w Instytucie Praw Człowieka w Strasburgu, pracował także w Norweskim Instytucie Praw Człowieka w Oslo. Wiedza z dziedziny praw i wolności człowieka okazała się również trudna do zastosowania w praktyce, gdyż opozycja polityczna oraz przedstawiciele środowisk pozarządowych niejednokrotnie oskarżali Saakaszwilego o naruszenia praw i wolności człowieka w kraju, o prześladowania za poglądy polityczne oraz o uzurpację władzy¹⁶. Do najbardziej poważnych naruszeń doszło w kraju w listopadzie 2007 r., kiedy wobec pokojowych protestów w Tbilisi została zastosowana nieuzasadniona przemoc ze strony służb mundurowych. Doprowadziło to także do poważnego kryzysu politycznego w kraju, w wyniku którego prezydent zmuszony został do rozpisania przedterminowych wyborów prezydenckich.

Wszystkie państwa poradzieckie na początku lat 90. XX w. znajdowały się na początkowym etapie tworzenia własnych ustrojów prawnych. Spuścizna radzieckiego doświadczenia organizacji i funkcjonowania instytucji państwowych była trudna do przezwyciężenia. Jak zauważa Eugeniusz Zieliński, odwołując się do wydarzeń dotyczących procesu konstytucyjnego niepodległej Ukrainy:

¹⁴ Zob.: В. Солдатенко, Т. Бевз, В. Горбатенко та ін., *Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій*, Київ 2009, с. 476-477.

¹⁵ Zob.: Г. Тархан-Моурави, *Политические партии в Грузии: затянущееся становление*, „Политическая Наука“ 2006, nr 1, с. 244.

¹⁶ W styczniowych wyborach prezydenckich w 2004 r. M. Saakaszwili zdobył poparcie ponad 97% głosów. W przedterminowych wyborach ze stycznia 2008 r. ten wskaźnik już stanowił ok. 54%, opozycja zarzucała także fałszerstwa na masową skalę. Obserwatorzy międzynarodowi wskazywali na naruszenia w czasie wyborów, ale ich wynik nie został zakwestionowany.

Elity polityczne Ukrainy, zadowolając się instytucjami prawnoustrojowymi z poprzedniego okresu, nie spieszyły się z uchwaleniem konstytucji oraz stanowieniem ustaw o znaczeniu zasadniczym dla organizacji i funkcjonowania organów władzy państwowej. Obawa przed wstrzymaniem pomocy państw zachodnioeuropejskich i wywierane przez nie naciski zadecydowały ostatecznie o uchwaleniu w 1996 r. konstytucji niepodległego państwa ukraińskiego¹⁷.

Mimo wielu podobieństw w trakcie zmian systemowych, reżimy polityczne państw poradzieckich mają także swoją specyfikę. Warte uwagi rozważania na temat zróżnicowanych dróg transformacji ustrojowej zostały zaprezentowane w jednej z najnowszych monografii polskich badaczy. Autorzy, m.in., akcentują kolejność wdrażania reform w poszczególnych państwach poradzieckich, które przebiegały z różną intensywnością a priorytet reform demokratycznych czy gospodarczych został potraktowany inaczej przez każde z państw poradzieckich¹⁸.

Tadeusz Mołdawa podkreśla:

Proces budowania nowego ładu konstytucyjnego w poszczególnych krajach Europy Środkowo-Wschodniej był zróżnicowany, tak co do tempa zmian i ich znaczenia, jak i stopnia wykorzystania własnej tradycji i recepcji obcych wzorów. Wszędzie widoczna była jednak wyraźna troska o to, aby nowe konstytucje oparte zostały na akceptowanych w europejskim kręgu kulturowym podstawowych wartościach (standardach)¹⁹.

Ukierunkowanie na zachodnie wartości polityczne i kulturowe zauważalne było w takich państwach jak Ukraina, Mołdawa, Federacja Rosyjska oraz Gruzja i Armenia.

Zauważalne jest, że częściej odwoływano się do rodzimych tradycji kulturowych i religijnych w Kazachstanie²⁰, Kirgistanie²¹, Uzbekistanie²² czy Azerbejdża-

¹⁷ E. Zieliński, *System konstytucyjny Ukrainy*, Warszawa 2007, s. 6. Zob. także: W. Baluk, *Kształtowanie systemu partyjnego Ukrainy w okresie transformacji ustrojowej (1987-2004)*, Wrocław 2006, s. 83-155.

¹⁸ Zob.: *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, op.cit. Zob. także: Г. Тархан-Моурави, *Краткая политическая история Грузии (ретроспективное эссе)*, [w:] *Wybrane problemy badań wschodnich*, Z. J. Winnicki, W. Baluk, G. Tokarz (red.), Wrocław 2007, s. 15-36; W. Baluk, *Zarys transformacji demokratycznej w Republice Mołdawa w latach 1988-2005*, [w:] *Wybrane problemy badań wschodnich*, Z. J. Winnicki, W. Baluk, G. Tokarz (red.), op.cit., s. 37-53.

¹⁹ T. Mołdawa, *Konstytucjonalizm państw Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Zagadnienia konstytucjonalizmu krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, T. Mołdawa (red.), Warszawa 2003, s. 13.

²⁰ Zob. rozważania na temat zmian ustrojowych w Kazachstanie: M. B. Olcott, *Kazakhstan: Unfulfilled Promise?* (Revised Edition), Washington 2010.

²¹ Interesujące uwagi na temat zmian systemowych w Kirgistanie zostały zawarte w monografii polskiej badaczki Radzysławy Gortat, *Kirgistan. Natura zmiany systemowej*, Warszawa 2009.

²² Jak zauważają badacze polscy: *Uzbecki „model transformacji ustrojowej”, uwzględnia tradycje polityczne, wartości duchowe, islam, mentalność narodową, osobliwości stylu życia i gospoda-*

nie. Wszystkie państwa poradzieckie opowiedziały się za demokratycznym ustrojem²³ i świecką formą państwa, o czym świadczyły uchwalone konstytucje, miały miejsce przy tym zróżnicowane akcenty dotyczących zmian systemowych. Mimo tego, że podstawę konstytucji państw poradzieckich stanowią zasady demokratyczne, to rozwój konstytucyjny tych państw często zasadniczo się różni²⁴. Wnikliwe rozważania na temat reform konstytucyjnych we współczesnych państwach Azji Centralnej zostały zaprezentowane w pracy polskich badaczy T. Bodio i T. Mołdawy. Polscy badacze określają konstytucje państw Azji Centralnej jako „konstytucje tranzytowe“, które „komulują w sobie problemy i konflikty okresu przejściowego“. Niestabilnym jest także kierunek transformacji ustrojowej w tych państwach:

Może on przebiegać od uprzedmiotowienia do upodmiotowienia państwa, społeczeństwa i obywateli, ale też odwrotnie, bądź przyjmować charakter scenariuszy pośrednich – zależnie od kontekstu polityczno-gospodarczego, sytuacji w elitach władzy oraz ich relacji z opozycją polityczną i uwarunkowań międzynarodowych²⁵.

Przewodniczący Sądu Konstytucyjnego Armenii zwrócił uwagę, że mimo pewnych osiągnięć transformacyjnych w państwach poradzieckich, zauważalne są wspólne problemy o charakterze systemowym, które stają się przyczyną kryzysów konstytucyjno-prawnych. Zaliczył do nich m.in.: brak stabilności i niepewność w rozwoju społecznym oraz pogłębienie kryzysu zaufania; poważne niedopracowania w dziedzinie wartości w trakcie zmian systemowych; słaby poziom społeczeństwa obywatelskiego; niezgodność socjalnych ukierunkowań społeczeństw z deklarowanymi wartościami demokratyczno-prawnymi; niski poziom funkcjonalnej i instytucjonalnej zdolności do działań instytucji władzy; antagonizm między polityką a konstytucyjnością podejmowanych decyzji. Powyższe czynniki stają się, według G. Arutiuniana, powodem do wybuchów społeczno-politycznych, mających często tragiczne skutki²⁶.

rowania, bogactwa naturalne, warunki klimatyczne oraz wymogi integracji ze społecznością międzynarodową. Model ten preferuje „odgórną“ i ewolucyjną realizację reform normatywno-instytucjonalnych. Zakłada także, że w okresie przejściowym z totalitaryzmu do demokracji inicjatorem i głównym architektem tych i innych reform powinno być państwo, które jest także odpowiedzialne za ich realizację, T. Bodio, T. Mołdawa, Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność, Warszawa 2007, s. 509.

²³ W konstytucjach państw poradzieckich zapisy dotyczące ustroju demokratycznego zawarte zostały w pierwszych artykułach ustaw zasadniczych: Federacja Rosyjska – art. 1, Ukraina – art. 1, Azerbejdżan – art. 7, Armenia – art. 1, Gruzja – art. 1, Kazachstan – art. 1, Kirgistan – art. 1, Mołdowa – art.1, Tadżykistan – art. 1, Uzbekistan – art. 1.

²⁴ Zob.: *Предисловие*, [w:] *Конституции государств – участников СНГ*, Москва 2001, с. VII –XVIII.

²⁵ T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej. op.cit.*, s. 14.

²⁶ Г. Арутюнян, *Некоторые деформации в конституционно-правовом развитии постсоветских государств*, Доклад на международной научной конференции на тему *Общие*

Wspólną cechą wszystkich państw poradzieckich w początkowym etapie transformacji systemowej była zauważalna powszechna niewydolność w dziedzinie ochrony praw i wolności człowieka. Naruszenia w dziedzinie praw człowieka, tak zaliczanych do pierwszej generacji, jak i do drugiej, trudne są do porównań ilościowych, stwierdzić jednak należy, że poziom tych naruszeń był na tyle poważny, iż przybierał on wymiary alarmujące. Fatalną sytuację nieraz potęgowały takie czynniki jak odziedziczony z poprzedniej epoki politycznej niski poziom przestrzegania osobistych i politycznych praw i wolności obywateli, drastyczne obniżenie poziomu życia w wyniku załamania gospodarczego i masowego wzrostu bezrobocia, konflikty zbrojne i wojny domowe, brak wzorców i możliwości odwołania się do instytucji lub organizacji funkcjonujących na obszarze poradzieckim, sprzyjających poprawieniu sytuacji w dziedzinie praw człowieka, niski poziom zaufania obywateli wobec wymiaru sprawiedliwości, słabe lub nieistniejące instrumenty pozasądowej ochrony praw człowieka, brak instrumentów proceduralnych pozwalających egzekwować naruszone prawa²⁷.

Próba utworzenia autonomicznego systemu ochrony praw człowieka w systemie WNP podjęta na początku lat 90. nie powiodła się. Żadne z państw członkowskich WNP nie było w stanie zaproponować skutecznych i sprawdzonych mechanizmów, ponieważ takich nie posiadały, natomiast wzorowanie się na systemach międzynarodowych – Radzie Europy lub ONZ – okazało się nieudolnym, zauważalna także była niechęć państw-uczestników WNP do pozbycia się części swoich kompetencji na rzecz budowania wspólnego obszaru ochrony praw i wolności obywateli. Powołanie w ramach WNP Komisji Praw Człowieka²⁸ oraz uchwalenie Konwencji WNP o prawach i podstawowych wolnościach człowieka²⁹ nigdy nie miało praktycznych konsekwencji. Nie ostatnią rolę odgrywało także to, że państwa traktowały niejednoznacznie pojęcie praw człowieka. Tak, na przykład, zapis w Statucie WNP³⁰, dotyczący kwestii praw człowieka, wywołał natychmiastowy sprzeciw Uzbekistanu, sprzeciw ten oznaczał, że kraj w takiej formie Statutu nie ratyfikuje³¹. Obecnie moż-

и особенное в современном экономическом и конституционно-правовом развитии постсоветских государств, С.-Петербург, 28 мая 2010 г., http://www.concourt.am/armenian/structure/president/articles/peterburg_may_2010_ru.pdf (5 X 2011).

²⁷ Zob. np.: J. D. Weiler, *Human rights in Russia: a darker side of reform*, Colorado 2004.

²⁸ O powołaniu Komisji Praw Człowieka państw WNP jako organu konsultacyjnego stanowi art. 33 Statutu WNP.

²⁹ Dokument został ratyfikowany przez 4 państwa: Białoruś, Kirgistan, Federację Rosyjską, Tadżykistan.

³⁰ Statut WNP został przyjęty na szczycie państw, który odbywał się w Mińsku 22 I 1993 r. Dokument został ratyfikowany przez 9 państw WNP i wszedł w życie w styczniu 1994 r. Art. 2 Statutu stanowi, że do celów WNP należy: „zabezpieczenie praw i podstawowych wolności człowieka odpowiednio z ogólnoprzyjętymi zasadami i normami prawa międzynarodowego i dokumentami OBWE”; o poszanowaniu praw i wolności człowieka traktują także art. 3, 4, 16 Statutu.

³¹ Jak stwierdza rosyjska badaczka: *Głównym mankamentem prawie wszystkich dokumentów, powstałych w ramach WNP, jest brak jasno określonych granic prawnych. Dokumenty są niechlujnie*

na stwierdzić, że próba tworzenia systemu ochrony praw człowieka w ramach WNP nie powiodła się. Zauważyć można, że w państwach poradzieckich rozpowszechnione jest podejście „odgórnego” czyli „władczego” decydowania o granicach praw i wolności obywatelskich, opinie przedstawicieli NGOs lub ekspertów międzynarodowych często są przez władzę ignorowane. Szczególnie zauważalne pogorszenie sytuacji w ostatnich latach w niektórych państwach poradzieckich nastąpiło w dziedzinie prawa do wyrażania własnej opinii, czy prawa do pokojowych zgromadzeń (państwa Azji Centralnej, Azerbejdżan, Białoruś, Federacja Rosyjska). Na tle bardzo krytycznych ocen wyrażanych przez organizacje pozarządowe, tak o statusie międzynarodowym, jak i krajowym, dotyczących sytuacji w dziedzinie praw człowieka pierwszej generacji w Kazachstanie, mogą wydawać się wręcz kuriozalnymi dane zawarte w sprawozdaniu rocznym ombudsmana państwa za 2009 r. Według informacji zaprezentowanych przez kazachstańskiego ombudsmana, została zarejestrowana w jego biurze tylko jedna skarga dotycząca naruszeń praw politycznych, związana ona była z nierespektowaniem prawa do pokojowych zgromadzeń³².

Warto zwrócić uwagę, że w państwach poradzieckich powszechnie naruszana jest zasada wolności mediów³³. Dzięki dostępowi do Internetu w zauważalny sposób wzrosły możliwości upowszechniania informacji i funkcjonowania nielicznych niezależnych mediów. Internet przyczynił się do wolności słowa w państwach poradzieckich więcej niż jakiegokolwiek reformy, jest to też strefa, do której państwo chętnie by ograniczyło dostęp lub wprowadziło cenzurę. Próby ocenzurowania Internetu (blokowanie dostępu do stron, gdzie szczególnie ostro jest potępiana lub krytykowana władza) podejmowano niejednokrotnie w Rosji, w Azerbejdżanie, w państwach Azji Centralnej, na Białorusi. Najbardziej skutecznym środkiem ograniczającym dostęp obywateli do Internetu pozostaje wysoka cena usług³⁴.

sformułowane, dla określenia tego samego zjawiska często wykorzystywano różną terminologię, prawa i obowiązki podmiotów nie są określone przejrzysto. Możliwe jest, że u podstaw powyższego znajduje się głęboko zakorzeniony brak zaufania wobec prawa, Г. Шинкарецькая, К вопросу о реорганизации СНГ, „Информационно-аналитический бюллетень” Москва 2007, с. 22.

³² *Отчет о деятельности Уполномоченного по правам человека в Республике Казахстан за 2009 год*, Астана 2010, с. 9.

³³ O specyfice i problemach systemów medialnych na obszarze poradzieckim zob.: B. Ociepa, *Zmiany w mediach i w komunikacji politycznej w państwach postradzieckich*, [w:] *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, R. Herbut, W. Baluk (red.), Wrocław 2010, s. 230-254.

³⁴ Dane statystyczne z połowy 2010 r. wskazywały, że w Federacji Rosyjskiej z Internetu korzysta 42,8% mieszkańców kraju, na Białorusi – 46,2%, w Mołdowie – 30%, na Ukrainie – 33,7%, *Статистика использования Интернет*, http://www.promovare-site.md/view_article.php?id=5 (5 X 2011). Statystyki dotyczące Uzbekistanu świadczyły, że w 2010 r. w kraju z Internetu korzysta 2,94 mln mieszkańców czyli 105 osób każdego tysiąca, zob.: *Количество Интернет пользователей в Узбекистане составило 2,94 млн.*, <http://www.uzdaily.uz/articles-id-3393.htm> (22 VII 2010). Tadżykistan ma jeden z najniższych wskaźników korzystania z Internetu nie tylko na terenie poradzieckim, ale również w Azji – według umów abonenckich jest to 1%

Charakterystycznym dla wszystkich państw poradzieckich po uzyskaniu niepodległości było także to, że zachowały one karę śmierci. Kwestia zniesienia kary śmierci w największym stopniu zależała od woli politycznej rządzących, a tej często brakowało. Politycy chętnie manipulowali łatwymi argumentami, próbując powiązać zachowanie kary śmierci z zagwarantowaniem bezpieczeństwa obywatelom lub nie uznawali innej alternatywy jako kary za zbrodnie. Tym bardziej, że powyższe argumenty padały na podatny grunt, gdyż w społeczeństwach poradzieckich istniało duże poparcie dla zachowania kary śmierci. Opinia publiczna w państwach poradzieckich w kwestii orzekania i zastosowania kary śmierci w dalszym ciągu wskazuje na wciąż wysokie poparcie dla niej. Publiczne wypowiedzi na temat zniesienia kary śmierci przedstawiciele środowisk akademickich lub przedstawiciele cerkwi i kościołów praktycznie nie miały miejsca lub były mało zauważalne, natomiast kwestia ta chętnie była i pozostaje wykorzystywana przez środowiska polityczne. Przystąpienie sześciu państw poradzieckich do Rady Europy przyspieszyło zawieszenie, a później zniesienie kary śmierci w Mołdowie, na Ukrainie, w Federacji Rosyjskiej, w Gruzji, w Armenii i w Azerbejdżanie.

Największe kontrowersje związane z zawieszeniem wykonania wyroków kary śmierci miały miejsce w Federacji Rosyjskiej, a zwolenników jej przywrócenia do dziś nie ubywa³⁵. W Federacji Rosyjskiej, w czasach prezydentury B. Jelcyna, w maju 1996 r. zostało wprowadzone moratorium prezydenckie na wykonanie wyroków kary śmierci. Wprowadzenie moratorium prezydenckiego w drodze dekretu było jedną z nielicznych możliwości, gdyż sprzeciw Dumy rosyjskiej był na tyle duży, że nie udało się osiągnąć konsensusu w sprawie zawieszenia orzekania i wykonania wyroków kary śmierci³⁶. W przypadku niezastosowania powyższego rozwiązania, kwestia przyjęcia Federacji Rosyjskiej do Rady Europy byłaby rozstrzygnięta negatywnie. Dekret prezydenta o stopniowym zmniejszeniu stosowania kary śmierci w związku z wejściem Federacji Rosyjskiej do Rady Europy³⁷ spowodował kolizję prawną, gdyż wyroki były dalej orzekane, jednak ich wykonanie już nie było możliwe. Rosyjski kodeks karny zawierał artykuły, na podstawie których orzekanie

mieszkańców kraju, eksperci natomiast wskazują, że liczba osób korzystających z Internetu stanowi od 10 do 12%, zob.: P. Абдуллаев, *ИВРР: Пользователей Интернета в Таджикистане больше, чем указано в исследованиях*, <http://www.tribun.tj/news.php?n=7383&a=1> (1 X 2011). W Azerbejdżanie w 2010 r. dostęp do Internetu miało 27% mieszkańców kraju, zob.: *В Азербайджане обнародовано число „широкополосных“ интернет-пользователей*, <http://www.navigators.az/news/4/63436.html> (30 IX 2010).

³⁵ Zob.: Badania Lewada-Centr: *Россияне о смертной казни*, <http://www.levada.ru/press/2009112001.html> (1 X 2011).

³⁶ Zob.: L. Leszczenko, *Rosja w Radzie Europy*, *op.cit.*, s. 219-220; B. Bowring, *The Death Penalty and Russia*, [w:] *The Right to Life and the Value of Life: Orientations in Law, Politics and Ethics*, Jon Yorke (ed.), Farnham 2010, p. 269-346.

³⁷ Указ Президента Российской Федерации *О поэтапном сокращении применения смертной казни в связи с вхождением России в Совет Европы*, Москва, 16 мая 1996 года.

kary śmierci było możliwe, w konstytucji również pozostała bez zmian norma, która stanowiła: „Kara śmierci do czasu jej zniesienia może zostać wprowadzona przez ustawę federalną jako wyjątkowy wymiar kary za szczególnie ciężkie przestępstwa przeciwko życiu, przy zapewnieniu oskarżonemu prawa do rozpatrzenia jego sprawy przez sąd z udziałem ławników³⁸”. W 1997 r. miało także miejsce podpisanie przez prezydenta B. Jelcyna Protokołu nr 6 do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, jednak do dziś Duma rosyjska tego dokumentu nie ratyfikowała. Rosyjski Sąd Konstytucyjny w 1999 r. orzekł, że orzekanie kary śmierci przez sądy jest sprzeczne z Konstytucją, gdyż nie we wszystkich podmiotach Federacji Rosyjskiej powołane są sądy ławników. W społeczeństwie rosyjskim spór wokół przywrócenia kary śmierci praktycznie nigdy nie wyciszył się, gdyż zamachy terrorystyczne spowodowały wzrost zwolenników tej kary. W styczniu 2010 r. miały być powołane także sądy ławników w Czechenii, jako ostatnim podmiocie administracyjnym Federacji Rosyjskiej, gdzie taka instytucja jeszcze nie funkcjonowała, dało to nowy powód do spekulacji również politykom, aby w państwie kara śmierci została przywrócona. W listopadzie 2009 r. Sąd Konstytucyjny orzekł, że kara śmierci w Rosji jest zniesiona, a jej orzekanie nie jest możliwe³⁹.

Mołdowa, która została przyjęta do Rady Europy jako pierwsze państwo poradzieckie, wprowadziła zakaz orzekania i wykonania kary śmierci z chwilą przystąpienia – w 1995 r. Jednak prawne umocowanie takiej decyzji następowało stopniowo. W 2006 r. Parlament Mołdowy uchwalił poprawki do ustawy zasadniczej, które dotyczyły zakazu orzekania kary śmierci na terenie państwa bez względu na okoliczności. W tymże roku został ratyfikowany drugi protokół fakultatywny do Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Protokół nr 13 do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Wprowadzenie na terenie państwa całkowitego zakazu orzekania i wykonania kary śmierci stanowiło także jeden z warunków planu współpracy Mołdowy z Unią Europejską.

Wprowadzenie moratorium na wykonanie wyroków kary śmierci na Ukrainie w 1995 r. także stało się niezbędnym warunkiem przystąpienia państwa do Rady Europy. Już po przystąpieniu do tej organizacji, po kilku miesiącach na Ukrainie ponownie zastosowano karę śmierci, gdyż uznano, że jej zawieszenie było niezgodne z ustawodawstwem krajowym. Groźba wykluczenia państwa z Rady Europy spowodowała, że w 1997 r. moratorium znowu zaczęło obowiązywać. W 1999 r. Sąd Konstytucyjny uznał karę śmierci za sprzeczną z Konstytucją Ukrainy⁴⁰, a w 2000 r. Rada Najwyższa

³⁸ *Konstytucja Rosji przyjęta w ogólnonarodowym referendum w dniu 12 grudnia 1993 roku*, Warszawa 2000, s. 45, art. 20.

³⁹ *Zob.: Определение № 1344-О-Р Конституционного Суда Российской Федерации О разъяснении пункта 5 резолютивной части Постановления Конституционного Суда Российской Федерации от 2 февраля 1999 года № 3-П от 19-11-2009.*

⁴⁰ *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності)*

wniosła zmiany do kodeksu karnego, eliminując pojęcie „kary śmierci“ z listy kar. Ukraina przystąpiła także do Protokołu nr 6 i 13 Rady Europy oraz ratyfikowała Drugi Protokół Fakultatywny do Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, tym samym wprowadzając generalny zakaz orzekania i wykonania kary śmierci w państwie bez względu na okoliczności. Nie przeszkadzało to jednak politykom ukraińskim spekulować na temat wznowienia kary śmierci w państwie. Taka propozycja padła m.in. z ust eks-ministra spraw wewnętrznych Juria Łucenki w rządzie Julii Tymoszenko. Na początku 2011 r. projekt ustawy o wznowieniu kary śmierci w państwie został złożony w parlamencie ukraińskim przez frakcję komunistów⁴¹, propozycja ta wywołała ostrą krytykę tak wśród większości parlamentarnej, jak i opozycji.

W 1997 r. kara śmierci została zniesiona w Gruzji, osobom skazanym na karę śmierci zostały zmienione wyroki na dwudziestoletnie pozbawienie wolności. Rozwiązaniom gruzińskim przyglądano się również w Azerbejdżanie, jednak idea ta nie cieszyła się zainteresowaniem wśród polityków, istniało także bardzo niskie poparcie społeczne dla zniesienia kary śmierci w państwie. Inicjatywa ustawodawcza ówczesnego prezydenta Gejdara Alijewa wniesiona do Milli Medżlisu (parlamentu) 3 II 1998 r. o zniesienie kary śmierci wyczerpała dyskusje nawet wśród największych przeciwników takiej decyzji. W ciągu tygodnia została uchwalona ustawa o zniesieniu kary śmierci w Azerbejdżanie.

W sąsiedniej Armenii, która mimo to, że została przyjęta równoległe z Azerbejdżaniem do Rady Europy, decyzja o zniesieniu kary śmierci zauważalnie się opóźniła. W czasie przygotowań do przystąpienia Armenii do Rady Europy w kraju trwał proces sądowy nad sprawcami zamachu na ormiański parlament w październiku 1999 r.⁴² Dlatego też trudne było do pogodzenia, w przekonaniu niektórych polityków ormiańskich, zniesienie w tym samym czasie kary śmierci. Reakcja Rady Europy na powyższe wydarzenia była jednoznaczna – w razie orzeczenia przez sąd ormiański wyroku kary śmierci dla zamachowców, Armenia zostanie wykluczona z Rady Europy. Kara śmierci w Armenii została zniesiona we wrześniu 2003 r., dwa lata po przystąpieniu do Rady Europy.

W państwach poradzieckich, które nie zamierzały przystępować do Rady Europy, wyegzekwowanie zniesienia kary śmierci okazało się jeszcze trudniejszym zadaniem. Do wyjątków zaliczyć można Turkmenistan, gdzie kara śmierci została zniesiona w czasach autokratycznej prezydentury S. Nijazowa. Konstytucja Turk-

положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару), „Вісник Конституційного Суду України“ 2000, nr 1, s. 16-21.

⁴¹ W 2010 r. frakcja komunistów weszła w porozumienie z Partią Regionów i stanowi większość w Radzie Najwyższej Ukrainy.

⁴² Zob.: L. Leszczenko, *Problemy ochrony praw człowieka w państwach postradzieckich*, [w:] *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, op.cit., s. 268-269.

menistanu stanowi: „Kara śmierci w Turkmenistanie jest całkowicie zniesiona i na zawsze zakazana przez pierwszego Prezydenta Turkmenistanu Wielkiego Saparmurata Turkmenbaszy⁴³”. Do dnia dzisiejszego kara ta nie została zniesiona na Białorusi, a ustawy zasadnicze takich państw jak Kazachstanu, Tadżykistanu, Federacji Rosyjskiej, nie zawierają wciąż zapisów definitywnie zakazujących orzekanie i wykonanie wyroków kary śmierci. W znowelizowanej w 2007 r. Konstytucji Republiki Kazachstanu została zawarta norma, na podstawie której kara śmierci może zostać orzeczona w dwóch przypadkach: „za przestępstwa terrorystyczne skutkujące śmiercią ludzi, także za szczególnie ciężkie przestępstwa dokonane w czasie wojny⁴⁴”. Z kolei na podstawie normy zawartej w tadżyckiej ustawie zasadniczej stwierdza się, że „nikt nie może być pozbawiony życia inaczej, jak tylko wyrokiem sądu za szczególnie ciężkie przestępstwo⁴⁵”. W 2004 r. w Tadżykistanie zostało wprowadzone bezterminowe moratorium na wykonanie wyroków kary śmierci. Wszystkim osobom skazanym na karę śmierci w Tadżykistanie przed wprowadzeniem moratorium, została ona zmieniona na dożywocie. Zmiany, jakie zaszły także w kodeksie karnym Tadżykistanu, dotyczyły zmniejszenia liczby artykułów z 16 do 5, na podstawie których może zostać orzeczona kara śmierci (morderstwo, terroryzm, gwałt, biocyd i genocyd). Kara śmierci nie może być orzekana wobec kobiet i osób nieletnich. Do dziś jednak w Tadżykistanie nie został wprowadzony konstytucyjny zakaz orzekania kary śmierci. Przedstawiciele władzy utrzymują, że państwa nie stać na zabezpieczenie odpowiednich warunków utrzymania dla ponad dwustu osób skazanych na karę dożywocia, jak również zniesienie kary śmierci nie spotka się z poparciem w społeczeństwie, gdyż ponad 60% ludności wyraża poparcie dla zachowania tej kary. obrońcy praw człowieka z kolei uznają, że zwlekanie państwa w sprawie zniesienia kary śmierci wiąże się także z obowiązkiem odtajnienia nazwisk osób, wobec których kara śmierci została zastosowana oraz odtajnienia miejsc ich pochówku, co świadomie państwo wolałoby ukryć⁴⁶.

Rok później kara śmierci została zniesiona także w Uzbekistanie. Podpisanie dekretu o zniesieniu kary śmierci przez prezydenta Uzbekistanu Karimowa miało miejsce 1 VIII 2005 r.⁴⁷ Był to dla Uzbekistanu szczególny czas, gdyż minęło nie-

⁴³ *Konstytucja Republiki Turkmenistan*, art. 20, [w:] T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność*, *op.cit.*, s. 428.

⁴⁴ *Ustawa o wniesieniu zmian i uzupełnień do Konstytucji Republiki Kazachstan z 22 maja 2007 roku*, [w:] T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność*, *op.cit.*, s. 151.

⁴⁵ *Konstytucja Republiki Tadżykistan*, art. 18, [w:] T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej*, *op.cit.*, s. 323.

⁴⁶ Zob.: *За мораторием на смертную казнь последует закон о полном его запрете*, <http://www.humanrts.tj/ru/index/index/pageId/107/> (29 X 2010).

⁴⁷ Dekret prezydenta I. Karimowa został opublikowany w gazecie „Prawda Wschodu”, zob.: *Указ Президента Республики Узбекистан Об отмене смертной казни в Республике Узбекистан*, „Правда Востока” 2 VIII 2005.

całe trzy miesiące od tragicznych wydarzeń w Andżianie, gdzie w skutek krwawego stłumienia protestów przez wojsko i milicję zginęły setki cywilów. Decyzja Karimowa o zniesieniu kary śmierci z pewnością miała złagodzić sankcje międzynarodowe wobec władz Uzbekistanu, które zapowiedziały tak USA, jak i UE. Jeszcze do niedawna władze Uzbekistanu trudno było przekonać do takiej decyzji. Dekret Karimowa jednak przewidywał, że zniesienie kary śmierci nastąpi z dniem 1 I 2008 r. Swoją decyzję prezydent uzasadniał potrzebą dostosowania ustawodawstwa uzbeckiego do nowych warunków – wprowadzenie zmian do ustaw i kodeksów, jak również przygotowanie odpowiednich miejsc dla odbywania dożywocia przez skazanych. Zauważyć należy, że Karimow nie był pierwszym politykiem na terenie poradzieckim, który odwołał się do powyższych argumentów dotyczących okresu przejściowego na drodze zniesienia kary śmierci. Podobne przekonania za czasów prezydentury B. Jelcyna panowały w parlamencie rosyjskim, o czym było wyżej. Istniały także poważne rozbieżności w danych dotyczących liczby wykonanych wyroków kary śmierci w Uzbekistanie przed jej zniesieniem. Tak na przykład, według prezydenta Karimowa, w państwie rocznie było wykonywanych ok. 50-60 wyroków, natomiast obrońcy praw człowieka podawali liczbę ok. 200 wyroków, uznając, że manipulacje danymi są chętnie stosowane przez władzę, gdyż oficjalnych statystyk wykonania wyroków kary śmierci w Uzbekistanie nigdy nie ujawniono⁴⁸.

Pierwszy kirgiski ombudsman Tursunbaj Bakir podkreślał znaczenie humanizacji społeczeństwa kirgiskiego, w tym celu też niejednokrotnie apelował do prezydenta o zniesienie kary śmierci w Kirgistanie. W 1998 r., pełniąc jeszcze funkcję przewodniczącego Komisji Praw Człowieka, Bakir wystąpił z inicjatywą wprowadzenia rocznego moratorium na wykonywanie wyroków kary śmierci. Moratorium to było odnawiane co roku, a zgodnie z Programem Narodowym *Prawa Człowieka w latach 2002-2010*, kara śmierci w Kirgistanie powinna być zniesiona do 2010 r. Termin ten wydawał się zbyt odległy, dlatego też ombudsman wystąpił z kolejną propozycją zniesienia kary śmierci już w 2005 r. i wprowadzeniem zmian do kodeksu karnego, zastępując karę śmierci dożywotnim pozbawieniem wolności za najcięższe zbrodnie. W 2004 r. został znowelizowany kodeks karny, który jednak przewiduje orzeczenie kary śmierci w trzech przypadkach (morderstwo, gwałt, zbrodnia przeciw ludzkości). Powyższą zmianę można uznać za postępową, gdyż kodeksy sprzed nowelizacji przewidywały orzeczenie kary śmierci na podstawie 17 artykułów, od 1999 r. na podstawie 6 artykułów. Na mocy dekretu prezydenta Askara Akajewa projekt ustawy dotyczącej zniesienia kary śmierci miał być przygotowany do 30 VII 2005 r. Należy zauważyć, że konstytucja Kirgistanu z 1993 r. (ze zmianami z 1996 r.) w art.18 przewidywała orzekanie wyroków kary śmierci:

⁴⁸ Zob.: *Смертная казнь в Узбекистане отменяется. Но только с 2008 года*, <http://www.ferghana.ru/news.php?id=1466> (2 VIII 2005).

„Kara śmierci może zostać orzeczona przez sąd jedynie w wyjątkowych przypadkach. Każdy skazany na karę śmierci ma prawo do apelacji i ulaskawienia”⁴⁹.

W trakcie referendum z lutego 2003 r., w sprawie wniesienia zmian do konstytucji, grupa ekspertów odrzuciła propozycję ombudsmana dotyczącą konstytucyjnego zakazu wykonywania wyroków kary śmierci⁵⁰. Po dojściu do władzy nowego prezydenta Kurmanbeka Bakijewa, kwestia zniesienia kary śmierci została znowu poruszona przez ombudsmana. Na mocy dekretu już nowego prezydenta z 1 I 2006 r. przedłużono moratorium na wykonania wyroków kary śmierci. Moratorium obowiązywało do chwili zniesienia kary śmierci w drodze ustawowej. Dekret nakazywał także Rządowi Republiki Kirgistanu w ciągu dwóch miesięcy przedstawienie projektów ustaw dotyczących przystąpienia kraju do Drugiego Protokołu Fakultatywnego do Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych w sprawie zniesienia kary śmierci⁵¹, projektu ustawy o zniesieniu kary śmierci i zastąpienia jej karą dożywotniego pozbawienia wolności lub długoletniego pozbawienia wolności. Rząd zobowiązany był także do podjęcia działań nakierowanych na polepszenie warunków w miejscach pozbawienia wolności dla osób skazanych na karę śmierci⁵². Konstytucja Kirgistanu uchwalona w listopadzie 2006 r. w artykule 14 stanowi: „Każdy posiada naturalne prawo do życia. Nikt nie może zostać pozbawiony życia”.

Fala rewolucji „kwiatowych“ na obszarze poradzieckim zapoczątkowała nowy etap zmian w Gruzji, na Ukrainie i w Kirgistanie. Po krótkotrwałej rewolucyjnej euforii nastąpiły dni rozczarowań i spadku aktywności społecznej, jednak społeczeństwa poradzieckie obudziły się z letargu obojętności i niechęci wobec idei demokracji i zmian.

Ukraiński działacz na rzecz ochrony praw człowieka Eugeniusz Zacharow zwrócił uwagę, że wydarzenia „rewolucji pomarańczowej“ na Ukrainie przyczyniły się do zmiany postrzegania organizacji społecznych przez władzę, gdyż władza zauważyła siłę społeczeństwa obywatelskiego. Po 2004 r. na Ukrainie zauważalnie wzrosła liczba rad i kolegiów społecznych jako ciał doradczych na różnych szczeblach władzy wykonawczej. Do jednej z najbardziej efektywnych Zacharow zalicza Radę Społeczną do spraw Zgwarantowania Praw Człowieka działającą przy Ministerstwie Spraw

⁴⁹ Конституция Республики Киргистан, [w:] Конституции государств-участников СНГ, Москва 2001, s. 335.

⁵⁰ Zob.: Т. Bakir, *Смертная казнь в Кыргызской Республике: анализ ситуации, перспективы отмены*, <http://www.ombudsman.kg/show.php?page=SK> (1 X 2011).

⁵¹ Stanem na 2011 r. Drugi Protokół Fakultatywny do Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych przez państwa poradzieckie był ratyfikowany przez Azerbejdżan (1999 r.), Gruzję (1999 r.), Turkmenistan (2000 r.), Mołdowę (2006 r.), Ukrainę (2007 r.), Uzbekistan (2008 r.), Kirgistan (2010 r.), zob.: *Second Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights, aiming at the abolition of the death penalty*, New York 1989, http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-12&chapter=4&lang=en (5 X 2011).

⁵² Указ Президента КР от 29 декабря 2005 года „Опродлении срока моратория на исполнение смертной казни в Кыргызской Республике”, „Эркинтоо” 30 XII 2005, nr 104.

Wewnętrznych Ukrainy⁵³. Miały miejsce przy tym także konflikty i brak współpracy między radami społecznymi a organami podporządkowanymi MSW w regionach, gdyż reprezentanci władzy nie zawsze rozumieli cel i korzyści takiej współpracy⁵⁴.

W styczniu 2005 r. w biurze Pełnomocnika Rady Najwyższej do spraw Praw Człowieka zostało zarejestrowanych 3520 pisemnych skarg, pod którymi złożyło podpisy 140 260 osób. Skargi te dotyczyły naruszeń praw politycznych w czasie wyborów prezydenckich na Ukrainie w 2004 r. „Geografia“ skarg wskazywała, że nie było żadnego regionu w państwie, gdzie nie zostałyby odnotowane naruszenia w czasie wyborów. W przeddzień pierwszej tury wyborów ukraińska ombudsman Nina Karpaczowa przeprowadziła spotkanie z kandydatami na najwyższy urząd w państwie, poruszając kwestie, tak zagwarantowania możliwości swobodnego wyrażania przekonań politycznych przez obywateli, jak i kwestie bezpieczeństwa obywateli, ochrony praw politycznych, osobistych, gospodarczych i socjalnych⁵⁵. Skomplikowana sytuacja na Ukrainie miała miejsce już po pierwszej turze wyborów prezydenckich, gdy okazało się, że fałszowania miały charakter masowy, a ponad milion obywateli nie mogło zagłosować, gdyż nie zostali włączeni do list wyborców. Pełnomocnik Rady Najwyższej w ciągu listopada 2004 r. zabierała głos w sprawie przestrzegania praw obywateli w czasie wyborów, występując w środkach masowego przekazu. Karpaczowa odbyła także spotkanie w tej sprawie z przewodniczącym parlamentu W. Łytwynym, występowała przed protestującymi na kijowskim Majdanie. Decyzja Sądu Konstytucyjnego Ukrainy o przeprowadzeniu kolejnej tury wyborów 26 XII 2004 r. przez większość obywateli została odebrana pozytywnie, jednak nie spowodowała ona zmniejszenia napięcia w społeczeństwie. Niezbędnym okazało się także zareagowanie ombudsmiana na ustawę ograniczającą możliwość głosowania tylko w dzielnicach (obwodach) wyborczych⁵⁶, ustawa ta faktycznie pozbawiała prawa głosu wszystkich, którzy o własnych siłach nie mogli dotrzeć do dzielnicy wyborczej. Dzień przed trzecią turą wyborów, 25 XII 2004 r., Sąd Konstytucyjny uznał, że ustawa ta jest niekonstytucyjna, jednak z powodów ograniczeń czasowych i niedoinformowania wiele osób i tak nie miało możliwości oddania głosu w trzeciej turze wyborów. W sprawozdaniu ombudsmiana, które uwzględniało wydarzenia „pomarańczowej rewolucji”⁵⁷, została zwrócona także uwaga na przypadki prześladowań za poglądy polityczne już po zakończeniu wyborów prezydenckich na Ukrainie.

⁵³ Є. Захаров, *Громадський контроль і права людини*, <http://khp.org.index.php?id=1261552395>, 23-12-2009.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ *Четверта Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з Прав Людини, op.cit.*

⁵⁶ Zob.: Закон України №2221-IV від 08.12.2004 р. „Про особливості застосування Закону України „Про вибори Президента України”.

⁵⁷ W sprawozdaniu ukraińskiego ombudsmiana uwzględniającym wydarzenia dotyczące wyborów prezydenckich w 2004 r., określenie „pomarańczowa rewolucja” nie jest stosowane.

W Kirgistanie wydarzenia „rewolucji tulipanowej“ także przyczyniły się do zmiany władzy w państwie, ale jej przebieg i następstwa zauważalnie różniły się od wydarzeń na Ukrainie w 2004 r. W czasie „rewolucji tulipanowej“, w Kirgistanie miały miejsce przypadki przemocy, zabójstw i grabieży, co spowodowało poważne zagrożenie dla podstawowych praw obywateli kraju. Masowe protesty, które odbywały się pod wszystkimi instytucjami i resortami państwowymi nie zawsze miały charakter pokojowy. Kirgiski ombudsman zwrócił uwagę, że właśnie biuro Akyjkaczy było jedynym konstytucyjnym organem państwowym, pod którym nie zostały zorganizowane pikiety lub protesty. Tursunbaj Bakir tłumaczył taką sytuację tym, że już w czasie wyborów ombudsmana był on w opozycji do prezydenta, co spowodowało, że instytucja ombudsmana nie była odbierana przez obywateli jako organ reprezentujący władzę. W sprawozdaniu za 2005 r. kirgiski ombudsman podkreślił, że historię instytucji ombudsmana można podzielić na okres przed marcem 2005 r. i po nim, gdyż władza Akajewa wszelkimi sposobami dyskredytowała nowo powstałą instytucję, a sterowane przez władzę media albo ograniczały możliwość wypowiedzi ombudsmana lub podawały nieprawdziwe informacje na temat działalności instytucji Akyjkaczy w kraju⁵⁸.

Zmiana władzy w wyniku „rewolucji tulipanowej“ w marcu 2005 r. w Kirgistanie nie spowodowała szybkich zmian demokratyzacyjnych, wręcz przeciwnie, przyczyniła się do destabilizacji politycznej w państwie, odnotowany został wzrost przestępczości zorganizowanej, rozpoczął się nowy podział dostępu do dóbr, w czym szczególnie wyróżniali się członkowie rodziny prezydenta Bakijewa⁵⁹. We wnioskach do sprawozdania za 2005 r. kirgiski ombudsman zaznaczał, że w trudnym dla państwa okresie, jaki nastąpił w wyniku masowych protestów i zmiany władzy, rola ombudsmana polegała na pośrednictwie między władzą a społeczeństwem, dlatego niedopuszczalny jest nihilizm wobec statusu i autorytetu ombudsmana. Niezbędne jest także uwolnienie się od praktyki finansowych i politycznych nacisków na instytucję ombudsmana oraz ignorowanie zapytań kierowanych przez ombudsmana do przedstawicieli władzy⁶⁰.

⁵⁸ Zob.: Доклад Омбудсмeна (Акыйкатчы) за 2005 год, <http://www.ombudsman.kg/ru/publications/annualreports/198-2005.html> (5 X 2011).

⁵⁹ Rozważając o specyfice transformacji na obszarze poradzieckim polski badacz słusznie zwrócił uwagę, że wielu badaczy z krajów WNP podkreśla, że koncepcje tych rewolucji [aksamitnych rewolucji – LL] były budowane na kruchej podstawie teoretyczno-metodologicznej, bez dobrego rozpoznania realiów, mechanizmów formowania i funkcjonowania władzy, psychologii politycznej społeczeństw itp. W praktyce przyniosły efekt odmienny od oczekiwanego. Zamiast dać impuls dla wymiany przywódców i elit władzy, przyspieszenia procesów demokratyzacji i budowy społeczeństw obywatelskich, skutkowały kryzysami i autorytaryzmem, a w przypadku Kirgistanu kryninalizacją struktur państwa, groźbą wojny domowej oraz jego rozpadu w 2010 roku. T. Bodio, *Wprowadzenie*, [w:] *Przywódtwo, elity i transformacje w krajach WNP*, op.cit., s. 20.

⁶⁰ Доклад Омбудсмeна (Акыйкатчы) за 2005 год, op.cit.

Kirgistan doświadczył także tragicznych wydarzeń w 2010 r., kiedy doszło do krwawego przewrotu, w wyniku którego obalono władzę Kurmanbeka Bakijewa. Przewrót ten został nazwany „rewolucją pomarańczowych cegieł”⁶¹. W czasie zamieszek w kwietniu 2010 r., jakie miały miejsce na ulicach stolicy państwa – Biskeku, czynny ombudsman Tursunbek Akun podejmował próbę negocjacji z powstańcami ale został ranny. Po kilkudniowym pobycie w szpitalu wrócił do wykonywania swoich obowiązków, najwięcej uwagi poświęcał problemom na południu kraju, głównie w mieście Osz, gdyż w czerwcu 2010 r. doszło tam do pogromów mniejszości uzbeckiej, a około tysiąca osób zginęło.

W obawie przed kolejnymi „kwiatowymi” rewolucjami, władze poradzieckich państw o autorytarnych rządach uaktywniły retorykę antyzachodnią i jeszcze bardziej dążyły do modelu „władzy silnej ręki”. Represje i prześladowania władz wobec działaczy organizacji pozarządowych, niezależnych dziennikarzy, ograniczania wolności pokojowych zgromadzeń stały się nagminne w państwach Azji Centralnej, w Federacji Rosyjskiej, w Azerbejdżanie.

W stosunkach wertykalnych „państwo – obywatel” na obszarze poradzieckim, prawie po dwudziestoletnich zmianach systemowych, dalej istnieją poważne problemy w ustaleniu przejrzystych zasad funkcjonowania tych podmiotów. Powyższe wskazuje, że stosowanie pojęcia „państwo prawne” staje się problematyczne. Jak słusznie zauważał Marek Nowicki:

Państwo prawne to państwo, w którym reguły gry między jednostką i władzą są jasne, stabilne i powszechnie znane. To państwo, w którym obywatel z bardzo dużym prawdopodobieństwem może przewidzieć, jaka będzie reakcja władz na jego postępowanie, gdyż w państwie tym rządzi przejrzyste prawo, a nie arbitralna wola urzędnika czy funkcjonariusza⁶².

Rozważając o demokracji i rządach prawa John Ferejohn i Pasquale Pasquino stwierdzają, że te dwa czynniki są „pożądanymi atrybutami systemu politycznego”, dlatego najczęściej badacze zajmujący się kwestiami „demokratycznych transformacji rządów autorytarnych zazwyczaj twierdzą, że celem takich przemian jest ustanowienie demokracji wraz z rządami prawa, sugerując w ten sposób, że oba te cele mogą być osiągnięte równocześnie”. Według J. Ferejohn i P. Pasquino:

Rządy prawa rozumie się na ogół jako realizowanie prawa przez rząd jego woli za pomocą ustawodawstwa o charakterze ogólnym, takiego, któremu podlegają również

⁶¹ Takiego określenia użyła rosyjska publicystka i dziennikarka Waleria Nowodworskaja, *Революция оранжевых кирпичей*, <http://www.grani.ru/opinion/novodvorskaya/m.177448.html> (26 IV 2010).

⁶² M. Nowicki, *Co to są prawa człowieka?*, [w:] *Szkoła Praw Człowieka. Teksty wykładów*, zeszyt 1, Warszawa 1998, s. 8.

sami rządzący, a nie za pomocą nieregularnych dekretów i nakazów kierowanych do konkretnych osób.

Badacze zwracają także uwagę na to, że rządy prawa wymagają także od obywateli zdolności „do dokładnego przewidywania prawnych konsekwencji swoich działań, aby nie byli zaskakiwani – czy to przez ustawodawstwo, czy inaczej; oraz aby prawo odwoływało się do pewnych istotnych zasad i uprawnień lub przynajmniej ich nie łamało⁶³”.

Pojęciem „rządy prawa“ chętnie się posługiwano również w państwach poradzieckich, z tym że interpretacja tego pojęcia zdecydowanie różni się w zależności od formy rządów. Trafną ocenę wystawił Thomas Carothers w artykule *Kuszenie rządami prawa*⁶⁴, wskazując, że autorytarne i półautorytarne reżimy często wykorzystują pojęcie „rządy prawa“ w jego zredukowanej formie, obiecując swoim obywatelom sprawiedliwość i efektywność, wynosząc przy tym prawa człowieka poza ramy koncepcji rządów prawa. Dążenie do rozerwania zależności między rządami prawa a budową demokracji najbardziej usiłują udowodnić takie państwa jak Rosja i Chiny, rzucając wyzwanie demokracji zachodniego wzorca⁶⁵.

W przejściowym okresie, w którym znalazły się wszystkie państwa poradzieckie, ujawniły się ogromne sprzeczności w dziedzinie funkcjonowania i obowiązywania prawa. Według jednego z sędziów Sądu Konstytucyjnego Armenii, kraj przeżywał czas, w którym funkcjonowały trzy kategorie ustaw sprzecznych ze sobą: ustawy radzieckie, ustawy, które weszły w życie przed uchwaleniem nowej Konstytucji, a także ustawy, które weszły w życie po uchwaleniu Konstytucji. Właściwie od nowa w kraju musiało zostać stworzone ustawodawstwo w dziedzinie gwarancji ochrony praw i wolności człowieka, które byłoby zgodne z normami międzynarodowymi⁶⁶.

Państwa poradzieckie borykają się także do dziś z problemem przejrzystego trójpodziału władzy – sądowniczej, ustawodawczej i wykonawczej, a próby upolitycznienia sądów stały się powszechne⁶⁷. Powołanie w państwach poradzieckich sądów konstytucyjnych jako atrybutu państwa demokratycznego, według Mirosława Granata,

⁶³ J. Ferejohn, P. Pasquino, *Demokracja i rządy prawa*, [w:] *Demokracja i rządy prawa*, J. M. Maravall, A. Przeworski (red.), Warszawa 2010, s. 235.

⁶⁴ T. Carothers, *Rule of Law Temptations*, „The Fletcher Forum of World Affairs“ 2009, vol. 33, no 1, w tłumaczeniu na język rosyjski T. Карозерс, *Искушение верховенством закона*, „Pro et Contra“ 2009, май – август, с. 139-150.

⁶⁵ *Ibidem*, с. 144.

⁶⁶ А. Гулумян, *Реформа судебной-правовой системы и задачи защиты прав человека: пример Армении*, <http://concourt.am/old/Conferences/giulumianrus.html> (5 X 2011).

⁶⁷ Interesujące rozważania na temat polityki a sądownictwa konstytucyjnego zostały zaprezentowane przez znanego polskiego konstytucjonalistę i byłego przewodniczącego Trybunału Konstytucyjnego profesora Marka Safjana, *Wyzwania dla państwa prawa*, Warszawa 2007, s. 71-78.

nie stanowi jeszcze przesłanki dla funkcjonowania ustroju demokratycznego. Zatem nawet działalność sądu konstytucyjnego w konkretnym państwie nie powinna zwalniać od wydawania powściągliwych ocen co do jego ustroju, gdyż przepisy i normy prawne wcale nie muszą być w nim najważniejszym regulatorem działań władzy i obywatela⁶⁸.

Jak słusznie zauważa Wiktor Osiatyński:

Bez podziału władz, który towarzyszy zwykle demokracji, wszelka ochrona praw jest fikcją, bo państwo jest sędzią we własnej sprawie. Jako że jednostka jest słabsza od państwa i łamiących jej prawa urzędników, trzeba jej zapewnić możliwość szukania pomocy instytucji państwa (na przykład sądów, policji, prokuratur) przeciwko nadużyciom urzędników państwowych. Do ochrony praw potrzebne jest silne i skuteczne państwo, jednak jego władza musi być podzielona, a „moc ochronna“ udostępniona jednostkom i mniejszościom⁶⁹.

W ciągu kolejnych lat stanowienia suwerennych państw poradzieckich zauważalny jest w niektórych z nich „regres tranzycji“: nagle zwroty od umiarkowanych reżimów prezydenckich do autorytarnych, niechęć wobec pluralizmu politycznego, ignorowanie przez elity polityczne zasad konstytucyjnych dotyczących ustroju państwowego, ograniczenia wolności politycznych obywateli⁷⁰. Rozpowszechnione jest także podejście w państwach poradzieckich odgórne wprowadzanie „zmian demokratycznych“. Takie podejście charakterystyczne jest dla państw autorytarnych, o silnej władzy wykonawczej skupionej w rękach prezydenta. Powyższy model jest przeważającym na terenie państw poradzieckich, do wyjątków zaliczyć można jedynie Mołdowę, gdzie funkcjonuje ustrój parlamentarny. Niestety, z braku konsensusu w parlamencie mołdowskim ponad dwa lata nie udaje się dokonać wyboru prezydenta (2009-2011), fakt ten stał się powodem do dyskusji w elitach politycznych kraju, nie zabrakło też zwolenników wprowadzenia zmiany zapisów w konstytucji dotyczących umożliwienia bezpośrednich wyborów prezydenta, a nie przez parlament, jak dotychczas.

Zauważalne jest odejście od zasad parlamentaryzmu w państwach poradzieckich i coraz silniejsze umocnienie władzy prezydenckiej, dotyczy to zwłaszcza państw Azji Centralnej, gdzie prezydenci pełnią swoje funkcje niezmiennie od kilkunastu lat. Rozszerzenie kompetencji prezydenta i wydłużenie kadencji nastąpiło także w Federacji Rosyjskiej⁷¹. Po wyborach prezydenckich w 2010 r. na Ukrainie także

⁶⁸ M. Granat, *Sądowa kontrola konstytucyjności prawa w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 2003, s. 225.

⁶⁹ W. Osiatyński, *Prawa człowieka i ich granice*, Kraków 2011, s. 127-128.

⁷⁰ O problemach dotyczących zmian systemowych na obszarze poradzieckim zob.: *Kłęska demokracji? Obszar byłego ZSRR*, P. Grochmalski (red.), Toruń 2010.

⁷¹ Kadencja prezydenta wybranego w 2012 r. będzie trwała przez 6 lat.

tam idea umocnienia instytucji prezydenta jest coraz popularniejsza. Do wyborów prezydenckich ze stycznia 2010 r. Ukraina zmierzała w kierunku parlamentarnego systemu rządów, jednak w krótkim czasie sprawowania władzy przez nową ekipę coraz częściej zauważalne są naruszenia zasad funkcjonowania państwa demokratycznego oraz dążenie ku silnej władzy prezydenckiej. Takie zjawisko od niedawna zaczęto określać jako „putinizacja“ władzy. W jednym z ostatnich raportów Freedom House za 2010 r. stwierdzono, że Ukraina w ciągu roku przeszła z grupy państw „swobodnych“ do „częściowo swobodnych“, podobna sytuacja ma miejsce także w Meksyku, w obydwu państwach, według ekspertów Freedom House, w ciągu roku odbyły się najbardziej niekorzystne zmiany. Oceny innych organizacji i instytucji międzynarodowych dotyczących ogólnej sytuacji Ukrainy w 2010 r. są również niekorzystne. Według badań Heritage Foundation i „Wall Street Journal“, Ukraina posiada ostatnie miejsce wśród państw europejskich w dziedzinie swobód ekonomicznych, a raporty Democracy Index 2010 i Economist Intelligence Unit świadczą o największym spadku demokracji w Europie, „Reporterzy bez Granic“ oceniają Ukrainę jako państwo zajmujące 42 miejsce w świecie w dziedzinie wolności słowa. Raport przygotowany przez ukraińskich działaczy organizacji pozarządowych, dotyczący stanu praw człowieka w państwie w 2009 i 2010 r., również odnotowuje alarmujące zmiany ograniczające prawa i wolności obywateli⁷².

W Gruzji, która pozostaje republiką prezydencką, w 2013 r. wejdzie w życie nowa redakcja konstytucji, w której mieści się norma ograniczająca władzę prezydencką. We wrześniu 2010 r. w gruzińskim parlamencie odbyło się pierwsze czytanie projektu nowej konstytucji, zaproponowane zmiany zostały poparte zdecydowaną większością głosów, swoje poparcie wyrazili także przedstawiciele opozycji parlamentarnej. Nie wszyscy jednak przedstawiciele opozycji gruzińskiej podchodzą z optymizmem do zmian konstytucji, gdyż uznają, że obecny prezydent szykuje się by zająć stanowisko premiera i sprawować władzę w państwie po zakończeniu kadencji prezydenta w 2012 r. Z inicjatywy gruzińskiej Partii Pracy została wysłana odezwa do przewodniczącego Rady Europy, przewodniczącego Komisji Weneckiej oraz do przewodniczącego parlamentu Gruzji, w której została zwrócona uwaga na niebezpieczeństwo uzurpacji władzy w państwie. Opozycja wymaga ustawowego zakazu pełnienia takich funkcji jak premiera, przewodniczącego parlamentu, prezesa Sądu Najwyższego i przewodniczącego Sądu Konstytucyjnego przez eks-prezydentów. Odezwa została poparta przez przedstawicieli czternastu partii opozycyjnych⁷³. W dniu 28 IX 2010 r. przedstawiciele gruzińskich organizacji pozarządowych rozpoczęli akcje protestu pod parlamentem, domagając się odwo-

⁷² *Права людини в Україні – 2009-2010. Доповідь правозахисних організацій*, Є. Захаров (ред.) Харків 2011, с. 480.

⁷³ Zob.: Э. Джавахия, *Противники новой Конституции написали письмо в евроструктуру*, <http://www.newsgeorgia.ru/politics/20100928/213498224.html> (28 IX 2010).

łania projektu nowej konstytucji⁷⁴. Obawy wyrażane przez przedstawicieli opozycji i NGOs w Gruzji nie są bezpodstawne, gdyż podobny scenariusz już został zrealizowany w innych państwach poradzieckich. Tak m.in. eks-prezydentowi Kazachstanu zapewnione zostało automatycznie miejsce członka Rady Konstytucyjnej, a zmiany jakie zaszły w przepisach dotyczących uprawnień prezydenta w Federacji Rosyjskiej nie ograniczają możliwości zajęcia tego stanowiska kolejny raz przez osobę, która już pełniła funkcję prezydenta przez dwie kadencje.

W państwach Azji Centralnej prawie przez dwa dziesięciolecia utrzymuje się silna władza prezydencka, co powoduje ograniczenie kompetencji organów ustawodawczych. Powołanie dwuizbowego parlamentu w Uzbekistanie w 2002 r. jednak nie miało wpływu na ograniczenie bardzo szerokich uprawnień prezydenta oraz ograniczenia liczby kadencji dla jednej osoby pełniącej funkcję prezydenta.

Zmiany nastąpiły jedynie w Kirgistanie, gdzie na mocy nowej Konstytucji zostało ustanowione przejście do rządów parlamentarnych. Zmiany te poprzedziły krwawe wydarzenia w kraju wiosną i latem 2010 r. W dniu 27 VI 2010 r. w Kirgistanie została uchwalona nowa konstytucja⁷⁵, która ograniczyła władzę prezydenta. Obserwując częste zmiany władzy w państwie oraz niekończące się nowelizacje ustawy zasadniczej, nie wykluczone, że ostatnia zmiana też może mieć charakter czasowy.

W niektórych państwach poradzieckich władza podejmowała próby polepszenia sytuacji w dziedzinie praw człowieka w drodze uchwalenia odpowiednich aktów prawnych lub w drodze powołania specjalnych organów. Tak m.in. już w kwietniu 1992 r. w Gruzji, z inicjatywy ówczesnej głowy państwa Eduarda Szewardnadze, został powołany Rządowy Komitet do spraw Ochrony Praw Człowieka. Zadaniem Komitetu było przeprowadzenie analizy i kontroli ustawodawstwa, decyzji sądów i aktów administracyjnych w zakresie praw człowieka. W październiku 1994 r. został wydany dekret głowy państwa *O niektórych działaniach na rzecz ochrony praw człowieka w Gruzji*⁷⁶. Zgodnie z dekretem zalecano wszystkim organom władzy współpracę z Komitetem do spraw Ochrony Praw Człowieka w celu wypracowania propozycji i zasad sprzyjających realizowaniu norm ONZ, a także warunków zawartych w umowach międzynarodowych oraz protokołach, stroną których jest Gruzja. Był to także niezwykle trudny czas dla Gruzji, gdyż po zamachu stanu w styczniu 1992 r. i trwającym konflikcie z republikami separatystycznymi państwowość kraju była zagrożona. W kolejnych latach Szewardnadze wydawał także

⁷⁴ Zob.: Э. Джавахия, *У парламента Грузии состоялась акция противников новой Конституции*, <http://www.newsgeorgia.ru/politics/20100928/213498291.html> (28 IX 2010).

⁷⁵ Pierwsza Konstytucja Kirgistanu została uchwalona w 1993 r., zmiany Konstytucji miały miejsce w 2003 r., dwukrotnie w 2006 r., dwukrotnie w 2007 r., w drugim przypadku przywrócona została konstytucja z 2003 r., ostatecznie zmiany – 27 VI 2010 r.

⁷⁶ Указ № 335 главы государства *О некоторых мерах по защите прав человека в Грузии*, октябрь 1994 года.

dekrety, które miały przyczynić się do aktywizacji działań na rzecz praw człowieka w państwie. Warto jednak przypomnieć, że wówczas Gruzja dążyła do przystąpienia do Rady Europy, a sytuacja w dziedzinie praw człowieka w państwie wciąż pozostawała na bardzo niskim poziomie. Tak na przykład w sierpniu 1999 r. przez Szewardnadzego został podpisany kolejny dekret dotyczący działań na rzecz poprawy ochrony praw kobiet⁷⁷. Krytyczna ocena Gruzji dokonywana przez poszczególne komitety traktatowe ONZ oraz Departament Stanu USA przez kilka lat z rządu spowodowała, że dekrety prezydenta dotyczące przestrzegania praw człowieka w państwie stały się tradycyjne⁷⁸. Same dekrety prezydenta jednak okazały się niewystarczające aby w państwie zaczął sprawnie funkcjonować system ochrony praw człowieka, nawet po zmianie władzy w Gruzji po „rewolucji róż” w tej dziedzinie wciąż pozostaje dużo nierozwiązanych problemów.

Odgórnie próby rozwiązania problemów w dziedzinie ochrony praw człowieka podejmowano także w Uzbekistanie. Na mocy dekretu prezydenta w 1996 r. zostało powołane Narodowe Centrum Praw Człowieka, które miało przyczynić się ku tworzeniu skutecznego mechanizmu ochrony praw i wolności człowieka w państwie, sprzyjać współpracy z organizacjami międzynarodowymi i NGOs. Do zadań Centrum należały także działania w dziedzinie podwyższenia kultury prawnej urzędników i zwykłych obywateli, zgodnie z programem ONZ wspierającym demokrację i prawa człowieka⁷⁹. Rok wcześniej w Uzbekistanie na mocy także dekretu prezydenta została powołana instytucja ombudsmána. Ambitne zamierzenia zawarte w dekretach prezydenta okazały się trudne do zrealizowania, gdyż uzurpacja władzy, prześladowania opozycji oraz inne niedemokratyczne metody rządzenia w państwie były sprzeczne z deklarowanymi przez prezydenta postanowieniami. Dekretem prezydenta w 2008 r. został również wyznaczony program obchodów w państwie 60-lecia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Do obchodów jubileuszowego Dnia Praw Człowieka zostały zaangażowane urzędy i instytucje państwowe oraz szkoły i uczelnie⁸⁰. Program miał charakter propagandowy, gdyż rzeczywistą sytuację w dziedzinie ochrony praw człowieka w Uzbekistanie trudno uznać za zadowalającą.

⁷⁷ Указ президента Грузии от 28 августа 1999 года № 511 *О мероприятиях по усилению защиты прав женщин*.

⁷⁸ Zob.: Указ Президентна Грузии от 17 мая 2002 года № 240 *О мероприятиях по усилению защиты прав человека в Грузии*; Указ Президента Грузии от 4 марта 2003 года № 68 *Об утверждении плана действий по усилению защиты прав и свобод различных групп населения Грузии на 2003-2005 годы*.

⁷⁹ Указ Президента Республики Узбекистан 31-10-1996, N УП-1611 *О создании Национального Центра Республики Узбекистан по Права Человека*, <http://www.tashjustdep.uz/humanrights/ukazpopravamcheloveka.doc> (5 X 2011).

⁸⁰ Указ Президента Республики Узбекистан *О Программе мероприятий, посвященных 60-летию принятия всеобщей декларации прав человека*, <http://www.zakon.kz/111932-intervjudirektora-nacionalnogo-centra.html> (5 X 2011).

Poprzedzając procedurę przystąpienia Azerbejdżanu do Rady Europy w 1998 r. ówczesny prezydent państwa Gejdar Alijew podpisał *Państwowy Program w dziedzinie Ochrony Praw Człowieka*. Poziom przestrzegania praw człowieka w państwie od lat był niski, a masowy napływ uchodźców z terenu Górnego Karabachu jeszcze bardziej spotęgował istniejące problemy. Brak sprawnie funkcjonujących instytucji narodowych zajmujących się problemami ochrony praw człowieka, niedoskonałe prawo i źle działający system sądownictwa także nie sprzyjały poprawie sytuacji. Trudno jednak było liczyć na to, że pojawienie się dokumentu, zainicjowanego przez prezydenta, w szybkim czasie przyczyni się do zmiany istniejącego stanu rzeczy.

Tradycja wprowadzania odgórnych prezydenckich aktów dotyczących kwestii ochrony praw człowieka w państwie była kontynuowana i w następnych latach. Pod koniec 2006 r. prezydent Azerbejdżanu İlham Aliew podpisał rozporządzenie zatwierdzające *Narodowy Plan Działań w dziedzinie Ochrony Praw Człowieka*. Rozporządzenie zobowiązywało organy władzy wykonawczej i zalecało sądom oraz Prokuraturze Generalnej zwiększenie kontroli przestrzegania zasad ustawodawczych w dziedzinie ochrony praw człowieka. Rozporządzenie zawiera także zalecenie dla parlamentu dotyczące kierowania się wartościami praw i wolności człowieka w trakcie uchwalania aktów ustawodawczych oraz uwzględnianie zobowiązań państwa w kontekście ratyfikowanych umów międzynarodowych. Sądowi Konstytucyjnemu oraz Sądowi Najwyższemu zalecano, zgodnie z *Narodowym Planem*, zagwarantowanie stosowania w praktyce sądowniczej zasad zawartych w aktach międzynarodowych dotyczących ochrony praw człowieka. W celu realizacji zasad *Narodowego Planu Działań w dziedzinie Ochrony Praw Człowieka* dokument zobowiązuje organy władzy wykonawczej do współpracy z organizacjami pozarządowymi.

Opracowanie powyższego dokumentu w Azerbejdżanie stało się raczej koniecznością niż własną inicjatywą władz, gdyż państwo to jest od lat krytykowane przez NGOs, poszczególne komitety traktatowe ONZ, jak również poszczególne organy Rady Europy za poważne naruszenia praw człowieka.

W 2003 r. w Mołdowie Parlament uchwalił *Narodowy Plan działań w dziedzinie praw człowieka na lata 2004-2008*. Dokument został opracowany przy wsparciu UNDP w Mołdowie i jego uchwalenie miało na celu harmonizację bazy ustawodawczej, podwyższenie roli samorządów i organizacji pozarządowych w realizowaniu zasad konstytucyjnych na rzecz ochrony praw i wolności człowieka. Należy jedynie przypomnieć, że decyzja mołdowskiego parlamentu została podjęta w 55 rocznicę Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka i miała w dużym stopniu charakter rekomendacyjny.

Rekomendacyjny charakter ma także *Narodowy Plan Działań w dziedzinie Praw Człowieka w Republice Kazachstanu na lata 2009-2012*⁸¹, który został przygotowa-

⁸¹ *Национальный план действий в области прав человека в Республике Казахстан на 2009-2012 годы*, Т. Абишев, С. Турсунов (ред.), Астана 2009.

ny w porozumieniu ze środowiskami pozarządowymi, przedstawicielami instytucji państwowych i przedstawicielami organizacji międzynarodowych. Był to pierwszy w historii suwerennego Kazachstanu dokument tego typu. *Narodowy Plan* został zatwierdzony na mocy rezolucji prezydenta Kazachstanu w maju 2009 r. Wsparcie finansowe w trakcie przygotowania dokumentu zostało okazane przez UNDP w Kazachstanie, ambasadę Wielkiej Brytanii i ambasadę Holandii. W *Narodowym Planie* została zwrócona uwaga na niedoskonałości i braki w przepisach prawnych, które powodują naruszenia praw człowieka, oraz na brak koordynacji działań na rzecz praw człowieka między organami i instytucjami państwowymi a organizacjami pozarządowymi. Autorzy *Narodowego Planu* zaznaczyli, że celem jest informowanie głowy państwa, parlamentu i rządu o sytuacji w dziedzinie praw człowieka w Kazachstanie, zwrócenie uwagi na niedoskonałości w ustawodawstwie narodowym i zastosowaniu prawa, na poziom ochrony prawnej obywateli i dostępu do informacji dotyczącej praw obywateli, zwrócenie uwagi na najważniejsze kwestie w dziedzinie ochrony praw człowieka oraz doskonalenie działalności narodowych instytucji ochrony praw człowieka⁸². Realizacja ambitnych założeń zawartych w *Narodowym Planie* może okazać się kolejnym pomysłem trudnym do zrealizowania, gdyż brak instrumentów przewidujących egzekwowanie zapisów tego dokumentu powoduje dowolną interpretację zobowiązań przez podmioty, do których zostały one skierowane.

Podejmując próbę wskazania typowych powodów naruszeń praw człowieka, charakterystycznych także dla państw poradzieckich, warto powołać się na opinie badaczy polskich – Romana Kuźniara, Grażynę Michałowską⁸³ oraz Izabelę Malinowską⁸⁴. Szczególnie trafną ocenę w kontekście niniejszych rozważań prezentuje R. Kuźniar, gdyż wymienione przez niego czynniki wskazujące na „niezgodność realnej sytuacji praw człowieka z międzynarodowymi standardami“ w komplecie zaobserwować można było na obszarze poradzieckim na początkowym etapie zmian systemowych. Zalicza się do nich:

Świadome poczynania rządu (władz publicznych), który ogranicza możliwość korzystania z praw obywatelskich i politycznych oraz nierzadko prześladować swych politycznych przeciwników; nieudolności rządu w dziedzinie polityki ekonomicznej prowadzącej do zacoferania i nędzy, a w konsekwencji niemożności realizacji elementarnych praw ekonomicznych i socjalnych; uwarunkowania kulturowe czy religijne, które w różnych regionach świata przejawiają się w obyczajach czy normach lokalnych, pozostających w sprzeczności z podstawowymi, uniwersalnymi zasadami i prawami

⁸² Zob.: *Национальный план действий в области прав человека в Республике Казахстан на 2009-2012 годы*, *op.cit.*, c. 6.

⁸³ G. Michałowska, *Prawa człowieka i ich ochrona*, Warszawa 2000.

⁸⁴ I. Malinowska, *Rzecznik Praw Obywatelskich w systemie ochrony praw i wolności w Polsce*, Warszawa 2007, s. 37.

człowieka; uwarunkowanego historycznie bądź przyrodniczo (np. klimat) niedorozwoju gospodarczego, z powodu którego – niezależnie od wysiłków władz lokalnych czy pomocy międzynarodowej – sytuacja ludzi pod względem wszystkich kategorii praw człowieka odbiega od elementarnych standardów międzynarodowych⁸⁵.

Dwudziestolecie transformacji ustrojowej na obszarze poradzieckim obfitowało w wiele wydarzeń, które spowodowały zauważalne zmiany w podejściu wobec ochrony praw człowieka. Głównie pod naciskiem organizacji międzynarodowych przyspieszony został proces tworzenia wewnętrznych systemów ochrony praw człowieka. Aktywność nielicznych organizacji pozarządowych działających na rzecz ochrony praw człowieka oraz zdecydowana postawa pojedynczych osób publicznych zaangażowanych w poprawę sytuacji w dziedzinie praw człowieka przyczyniły się do obecności kwestii praw człowieka w dyskursie politycznym. Postępy w budowaniu społeczeństw demokratycznych, jak kwalifikują państwa poradzieckie ustawy zasadnicze, są skromne. Respektowanie politycznych i obywatelskich praw jednostki wciąż stanowi duże wyzwanie w regionie, a utrzymanie nawet osiągniętego minimalnego poziomu jest zagrożone niestabilnością polityczną. Zauważalne także, że utrzymujące się silne rządy prezydenckie w większości państw poradzieckich automatycznie zaburzają równowagę trójpodziału władzy, co skutkuje negatywnymi zjawiskami w dziedzinie ochrony praw człowieka.

Summary

Larysa Leszczenko

The formation of the human rights protection system in the postsoviet states during the time of transition

The formation of the human rights protection system in the post-soviet states has been influenced by the political changes. In the initial stage of transition a common feature for all the post-soviet states was the general and noticeable inefficiency in the sphere of human rights and civil liberties. The process of creation of the internal systems of protection of human rights has been accelerated mainly under the pressure of the international organizations. Activities of a few non-governmental organizations and determination of some individuals and public figures in the area of human rights help this issue to arise in the political discourse. During the twenty years of the transition in the post-soviet states respect for political and civil rights of the individuals has been a serious challenge and the preservation of even the

⁸⁵ R. Kuźniar, *Prawa człowieka. Prawo, instytucje, stosunki międzynarodowe*, Warszawa 2008, s. 11.

minimal achieved level has been endangered by the political instability. It is also visible that the persisting strong presidential authorities in the most of the post-soviet states automatically interfere in the separation of powers, what results in the negative consequences in the sphere of human rights.

Larysa Leszczenko – dr nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa, zastępca dyrektora ds. współpracy z zagranicą Instytutu Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego, adiunkt w tamtejszym Zakładzie Badań Wschodnich, prezes Stowarzyszenia „Centrum Badań Partnerstwa Wschodniego” we Wrocławiu.